

Népzene gyűjtés a zemzemek földjén

Türkmen expedíció – I. rész

Türkmenisztán falvaiban és pásztorszálásain gyűjtöttem népzene-t 2011 április-májusában, a közben szerzett élményeimről írok néhány szót.

Türkmenisztán Spanyolország méretű területének nagy része sivatag, kevés növényzettel. Szomszédai Kazahsztán, Afganisztán, Irán és Üzbegisztán, nyugatról pedig a Káspi-tenger mossa partjait. Régen iráni nyelvű népek lakták, többek között szogdok, pártusok, baktriaiak és szkíták. Kr. e. 500 körül jöttek ide a dayae emberek, akiknek embertani nyomai kimutathatók a mai türkméneknél.

Az V–VIII. században a Türk Kaganátusok hatására felerősödött Közép-Ázsia iráni nyelvű népeinek eltörökösödése, a XI. századra a terület iráni és török népeiből létrejött az az etnikai formáció, amely az oguz török népek (türkmének, azerik, oszmán törökök) kialakulásában döntő szerepet játszott.

A különböző türkmén törzsek még ma is meglehetősen elkülönülnek, területileg és társadalmilag is. Legfontosabb közülük a *teke* és a *jomut* törzs. Magam főként a *Balkan* megyében élő jomutok között gyűjtöttem. E törzsen belül két nagy ág van: a *csaparbaj* és az *atabaj*, az ágak pedig számtalan kisebb csoportra tagolódnak. Jellemző a törzsi tudat továbbélésére, hogy a jomutok alcsoportjai egymás között házasodnak, de például a magukhoz amúgy közelinek tekintett teke törzsbeliakkal vagy más törzsek tagjaival nemigen.

De miért is megy egy magyar népzene-kutató Türkmenisztánba, egyáltalán mit keres török népek között? Egyszerű a válasz: a régi magyar kultúra és ezen belül a zene erős törökös hatásokat mutat. Ez indította Bartók Bélát is 1936-ban Törökország tengerpartjának délkeleti vidékére, ahol a magyar népzene régi rétegeihez hasonló anyagot talált. Bartók a *yörük* népcsoportot választotta, mely még őrizte nomád vándorló életformáját. És itt kapcsolódik Bartók 1936-os gyűjtése a magam 2011-es türkmén gyűjtéséhez: a *yürükök* az Anatóliát 1071 után megszálló és mára eltörökösítő türkmén törzsek közül származtak.

Vajon a mai Törökország zenéjéből mi a török, és mi az, ami más népek öröksége? A válaszhoz úgy kerülhetünk közelebb, ha megismerjük a többi török nép zenéjét. Magyar népzene-kutatók már régóta dolgoznak török népek körében. Bartók már említett 1936-os törökországi gyűjtése után Vikár László és Bereczki Gábor csuvasok, tatá-

rok és baskirok, magam pedig 1987 óta törökök, azerbajdzsánik, karacsájok, kazakok és kirgizek között dolgoztunk. Ennek a kutatás-sorozatnak volt újabb állomása a türkmén kutatóút.

A türkmén népzeneről nincs összefoglaló kötet, sőt a fellelhető cikkek is igen keveset mondanak. Ha tehát valaki meg akarja ismerni ezt a népzene-t, expedíciót kell szerveznie Türkmenisztánba, csak hogy ez nem olyan egyszerű, mint gondolnánk. Kísérőkkel, szervezeten meglátogathatjuk a turisztikai látványosságokat, de falvakban kószálni, gyűjteni – ehhez sehogy sem adnak engedélyt a türkmén hatóságok.

Első lépésként Tallián Tiborral, az MTA Zenetudományi Intézet igazgatójával levelet írtunk a Türkmen Kulturális Minisztériumnak, kérve, hogy engedélyezzék kutatóutamat. Másik szálon támogatta kérelmemet régi ismerősöm, Szabó István ankarai magyar nagykövet is. Ráadásul, mint később kiderült, a türkmének is tudtak rólam, eddigi gyűjtéseimről, kutatóútjaimról. Nagy örömmel szolgált, amikor megkaptam az értesítést, hogy mehetek, mégpedig munkavállalói vízummal.

Mivel törökül jól tudok, és a türkmén nyelv a törökországi török nyelv viszonylag közeli rokona, nem aggódtam a kommunikáció miatt, de azért kértem az illetékesektől egy törökül, illetve angolul tudó kísérőt. Mindenesetre az elindulás előtt egy nappal még nem volt a kezemben sem név, sem cím, hogy hova is menjek, kit is keressek, ha megérkezem Asgabadba.

A türkmén főváros, Asgabad felé Budapestről Isztambulon keresztül vezetett az utam. Az alig kétórás repülés után az isztambuli tranzitban összeismerkedtem több kazak és kirgiz lószakértővel, akiket számos lótulajdonossal és politikussal együtt, különböző országokból hívott meg a türkmén elnök a nagy türkmén ló-ünnepre. Az *Ahal teke* ló, ez az igen gyors, nemes és valóban csodaszép állat ugyanis Türkmenisztán egyik jelképe lett, és minden évben ország-szerte ünnepségeket rendeznek a tiszteletére. (Magyarországon az ópusztaszeri ménésben is vannak ilyen lovak.)

Isztambulból este negyed tízkor indult a gép, az út négy óra. Mégis csak hajnali négy felé ereszkedtünk le Asgabadban, Isztambulhoz képest itt három órával előre kell állítani az órát, Magyarországhoz képest pedig négyel.

A megérkezés kis izelítőt adott a későbbi nehézségekből. Az első leküzdendő akadályt egy hosszú és alig haladó sor jelentette a repülőtéren. Ezt végig kell állnia a külföldieknek, míg egyenként ellenőriznek mindenkit, és kifizettetnek vele tizenkét dollárt. Szerencsémre a sor elejére mentem érdeklődni, ahonnan egyenesen a kasszához irányítottak, kifizettem az illetéket és már mehettem is a csomagkiadóhoz. A hatalmas terem egyik sarkában rövidke futószalagon kanyarodtak elő a bőröndök. A szalag végén óriás türkmén férfi állt, aki az elé érkező csomagokat nagy lendülettel átdobta a vállá fölé, azok pedig a mögötte tornyosuló két-három méter magas bőröndhegyek

tetején landoltak. Képzeltetik megkönynyebbülésemet, hogy a bőröndömet nem a hegyek mélyéről kellett előbányásznom, hanem megláttam feltűnni a szalag végén. Odafutottam, megragadtam és gyors léptekkel elhagytam a repülőteret. Kint már várt Makszat úr, a Türkmen Kulturális és Televízió-Rádió Minisztérium alkalmazottja, aki elvitt az *Ak Altin* (Fehér Arany) nevű hotelbe. Megérkeztem Türkmenisztánba.

Asgabad modern város, vadonatúj épületekkel, kiváló utakkal, gyönyörű parkokkal, fákkal, virágokkal, szökőkutakkal, mindez egy olyan országban, mely nagy vízhiányban szenved, és az átlagfizetés száz-kétszáz amerikai dollárnak felel meg. Az általános iskolai tanárok itt többet keresnek, mint az egyetemi oktatók, de két-három évig kötelező vidéken dolgozniuk. Hiány van képzett emberekben. Közben pedig ingyen van a víz, az áram, a benzin ára jellekpes, igen olcsó a lakáshoz jutás és az élelmiszer. Mindez a mi „szocialista” időinkre emlékeztet.

A Türkmen Kommunista Párt 1991-ben, tehát nagyjából a magyarországi rendszerváltozással egy időben nemes egyszerűséggel Demokrata Pártra változtatta a nevét. Itt azóta is egypártrendszer van, nagyjából változatlan emberekkel és utódaikkal. Ezek az utódok határozott intézkedésekkel igyekeznek óvni a türkmen nemzeti kultúrát, és a világon a negyedik legnagyobb számú türkmen gázvagyonot, mind az orosz, mind az amerikai expanziótól. A törökországi szakértelmet és tőkét viszont szívesen látják,

A türkmen sivatag

például török cégek építik (türkmen munkásokkal) Asgabad modern épületeit, és a magáncégek jó fele is török kézben van. Ez azonban nem általános pán-török megnyilvánulás, mert például Kazahsztánnal egyáltalán nem barátságos a viszonyuk.

Másnap a minisztériumban fogadott Agadurdi úr, a külföldi ügyek fősztályvezetője, megbeszélte a tennivalókat: öt-hat napig a fővárosban dolgozom, majd leutazom a Kaszpi-tenger menti Balkan megyébe, ott falvakban gyűjtök. Ezt a területet azért választottuk, mert az itt élő yomutok híresek arról, hogy szívesen énekelnek, szemben a többi törzs tagjaival, akik jóval visszafogottabbak e téren.

Az első napok tehát a fővárosban teltek el, mégpedig nagyon hasznosan. Meglátogattam a konzervatóriumot, ahol elméleti és gyakorlati népzenei oktatás is folyik. Dzsemile Kurbanova, a népzene elméletének ta-

nára megmutatta saját gyűjtéseit is. Ő elsősorban a türkmen énekmondókkal (*bahsi*) foglalkozik, róluk később még lesz szó.

Megvettem, illetve lemásoltam azokat a publikációkat, amelyekhez csak itt lehet hozzáférni; sajnos nem volt sok. Lemásoltam néhány könyvet, lemezt és videófelveletet is. A beszerzett anyag tovább erősítette a bennem eddig már kialakult képet: főleg egyszerű, néhány hangból álló dallamok kerültek elő. Mindez erősen emlékeztetett az azeri anyagra, de nagymértékben eltér például az anatóliai török vagy éppen a magyar összképtől. Annál izgatottabban vártam a terepmunkát.

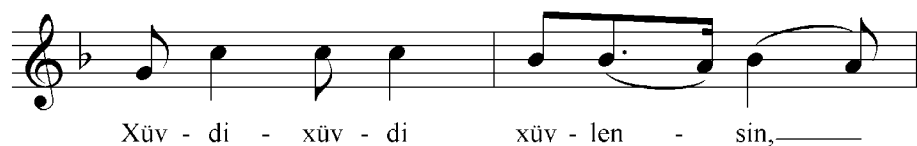
A fővárosban az idegen jól teszi, ha este nem sétálgat, főleg nem egyedül, mert könnyen a rendőrségen találhatja magát. Szabadtéren cigarettázni sem szabad, igaz ez nekem nem okozott különösebb kihívást, mert már régen leszoktam a dohányzásról. Nőcsábászoknak sem ajánlom Türkmenisztánt. Ha valakit rajtakapnak egy türkmen hölgygel, ezeröttszáz dollárt fizet, le kell ülnie húsz napot, majd kiutasítják az országból.

Pedig a türkmen lányok, asszonyok szépek. Nem kell őket sajnálni, hogy nem a legutolsó párizsi divat szerint öltöznek, egyszerű ruháik alatt karcsú, kisportolt test van. Általában az egész nép fizikailag és mentálisan is jóval egészségesebbnek tűnik, mint a magyarok. Igaz, a sivatagi klíma, ahol a hőmérő mutatója nyáron ötven fok fölé kúszik, valószínűleg erősen szelektál. Állítólag hatvan fok is előfordul, de a hivatalos időjárás-jelentés szerint a hőmérsékleti maximum soha nem több mint ötven fok, e fölött ugyanis már munkaszünetet kellene elrendelni. Elhízott, gyenge embereknek itt nem sok babér terem. Jellemző és elgondolkodtató, hogy fizikai alkalmasságukat bizonyítandó, a minisztereknek is bizonyos távot le kell futniuk.

A fővárosi és általában a városi közlekedés főképp autóval történik. Akinek nincs kocsija, az az út mellett kinyújtja a kezét és lefelé lengetve jelez. Pár percen belül valaki biztosan megáll, és egy-két manatért (egy

Nők énekelnek Türkmenisztán Hazar községében történt gyűjtésem alatt

Xüv - di - xüv - di xüv - len - sin, ———

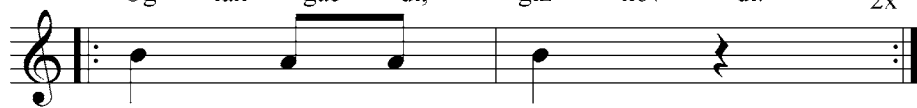
Suv - da ba - lik ——— köv - len - sin. ———

Tipikus türkmén altatódallam (szabad fordításban: Tente, baba, tente, / Hal csapkodjon vízben. / A hal, amit kifogok, / Kígyóként csavarodjon fel.)

Ya - giş ya - ga - ra gel - di,
Go - yun sa - ga - ra gel - di,
Giz - lar oy - na - ra gel - di,
Og - lan gac - di, giz köv - di.

4x

Ös, sa - çim, ös,
Ös - me - seng, kes!

2x

Türkmén esővarázsló dallam (Ideje az esőnek, / Ideje a bárány fejésnek, / Ideje a lányok játéknak. / Egy fiú elfutott, a lány kikoszarzta. / Fújd, szél, hajamat, fújd, / Ha nem fújod, vágd le!)

manat = hatvan forint) a városon belül bárhová elviszi. Ez a közlekedési mód és általában maga Türkmenisztán is eléggé biztonságos, hiszen mindenhol rendőrök állnak. Mégis érdemes óvatosnak lenni, néhányszor jobbnak tűnt hirtelen kiszállnom a leintett kocsiból.

Ami hivatalosan nem, vagy csak nehézkesen intézhető el, arra ott van a *Rus Pazari*, vagyis az Orosz Bazár. Itt, kis túlzással, piros szemű elefántot is kapni. Mindenesetre van működő internet, kapható térkép és telefonkártya. Nemzetközi hívásokat is el lehet innen intézni, máshonnan nemigen.

Az első napokban néha belenéztem a televízió műsorába. A türkmén nemzeti adón napi hat-hét óra népzene szerepel, a városokban azonban főként az orosz és török adókat nézik, ezek sokkal „érdekesebbek”. Oroszul még szinte mindenki tud, és sokan tanulnak törökül is. Az angol csak a nagyobb szállodákban használható, más nyugati nyelvek ott sem.

Noha az első négy-öt nap nagyon hasznosan telt a türkmén népzenevel, nyelvvél és kultúrával való ismerkedéssel, egyre növekvő türelmetlenséggel vártam a terepmunkát. Kisebb gyűjtéseket azért a fővárosban is végeztem. A konzervatóriumban Nurjagdi énekmondótól vettem fel egy eposz-részletet és a konzervatórium archívumában dolgozó, Balkan megyéből származó asszonytól és lányától gyűjtöttem lakodalmi dalokat.

Érdekes a népzenevel kapcsolatos hivatalos türkmén politika. Láthatólag fontosnak tartják, a rádióban-televízióban sok órán keresztül közvetítik, kutatása és archiválása mégsem folyik egységes és főként tudományos módon. A konzervatórium archívuma például teljesen használhatatlan. Egy öreg, alig működő magnóval lehetne meghallgatni a felvételeket, ha az avított készülék nem gyúrná be újra és újra a szalagokat. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint itt értékes anyagoknak kellene lenniük a korábbi évtizedekből, a szalagok nagy része azonban eltűnt. A TV archívuma jelentősnek tűnik, ehhez azonban földi halandó nem férhet hozzá. Magánygyűjtések vannak, de ezekre a tulajdonosaik rendszerint árgus szemekkel vigyáznak. Szerencsére Dzsemile egy nagyobb adagot átmásolt nekem a saját gyűjtéséből, ebből is folytathattam a tájékozódást.

A türkmén népzene tudományosabb tanulmányozása éppen csak elkezdődött, az összehasonlító elemzések pedig teljességgel hiányoznak. A félprofesszionális énekmondók repertoárjáról még csak született néhány tanulmány, de a tulajdonképpeni népzeneről alig találunk valamit.

Mégis, a publikációkból és az áttanulmányozott anyagból bizonyos kép kibontakozott. Általánosságban elmondható, hogy a türkmén nyelvhez hasonlóan a türkmén népzene átmenetet képez a török nyelvcsalád keleti és nyugati ága között. No-

ha vannak sajátos jellegzetességei, kapcsolatokat mutat a két szomszédos nagytájjal. A közel-keleti turkesztáni azeri-örmény-tadzsik-üzbégi régióval összeköti a *gidzsak* (*rebab*-féle térdhegedű), az arab-perzsa metrikai minták, a versformák és egyes negyedhangos skálák. Az északabbra elterülő kazak-kirgiz zónával pedig a tánc és az ütőhangszerek hiánya, a kobuz (lőszőr-húros hegedű) használata, valamint a virtuóz, polifon hangszeres zene (*dutar*) rokonítja.

A türkmén népdalok jellemzően *ti-ti-ti-ti* | *ti-ti tá* ritmusú hétszótagos sorokból állnak, és szerkezetük is igen egyszerű: egy vagy két rövid zenei sorra és azok variációira vezethető vissza, és gyakoriak a refrének. Ritkán fordul elő a magyar népzene oly jellemző négyrészes strófa. A dallamokat többnyire 2/4-ben adják elő és jellemző a kvartnál nem nagyobb ambitus. Leggyakoribb hangsorok az ion, eol vagy fríg tetra-kord, de néha egyedi tonális rendszerekkel is találkozunk. Ugyanakkor az előadási stílus területéről-területre igen változatos.

A népdalokat főként a lányok és asszonyok éneklék, ahogyan ezt Azerbajdzsánban, Kazahsztánban és Kirgizisztánban is megfigyeltem. Ennek részben az lehet a magyarázata, hogy a türkméneknél társastánc alig fordul elő, így a táncalkalmakhoz csatlakozó éneklés hiányzik. A lakodalmi közsöntő dalokat is nők éneklék, bár előfordul, hogy e célra professzionális férfi énekeseket fogadnak fel. A lakodalomban résztvevő többi férfi ellenben nem kapcsolódik be az éneklésbe.

Az altatók és siratók dallamait szinte minden kultúrában főként nők éneklék. Egyes területeken, például a központi *Ahal* vagy a szomszédos *Mary* megyében a nők repertoárja lényegében a siratóra és az altatóra korlátozódik, de az altatóknál az egyszerű struktúrák alatt meglehetősen komplex, a mai napig nem kutatott dallamkészlet lappang. Altatót szinte minden türkmén nő tud, egyesek több különböző dallamot is. Vannak általánosan ismert dallamtípusok, de valójában nagy a változatosság. Talán mondanom sem kell, hogy a siratók elemzése is a mai napig várat magára.

Nők éneklék a dalokat tehénfejéskor, kezi daráláskor, és ők adják elő a tavaszi évkezdő *Nevruz* ünnep *mondzsukadti* varázsdalait is. Ők fohászkodnak esővarázsló dalukkal *Sziijt Gazanhoz*, az anyagi javak szentjéhez, aki az esőt is irányítja.

Végül, a lányok műfaja a *läle*. Ennek repertoárja régebben nagyobb változatosságot mutatott, mára szinte csak a *damak lelesi* maradt fenn. Ennek során a torkukat ütögetik tremoló effektus létrehozása céljából vagy legalább imitálják ezt a mozdulatot.

A vallási dalokat férfiak is énekelik, sőt a *Ya Ramazan* dallamokat a Ramadan böjt első napján kizárólag fiatal fiúk adják elő. Ma-napság sajnos sok helyen már csak deklamálnak, a dallam nem maradt fenn. Az emlékek szerint a szovjet idők előtt még énekeltek ezeket, ahogyan például a kazakok vagy a kirgizek a mai napig teszik.

Régebben itt is volt vallási *zıkr* ceremónia, melynek során a résztvevők forgás közben vallásos költeményeket (*gazel*) énekelve transzba estek. (Magam szüfi közösségek között Törökországban és Azerbajdzsánban is gyűjtöttem ilyen anyagot, és a *zıkr* gyakorlata Kazahsztánban is él, noha sokszor tiltottan, titkosan.)

Türkmenisztánban *zıkr*-rel már nem találkoztam, de a nyugati részeken lakó jomutok között él a *kustdepti* tánc. Ennek lépései és dallamai a régi *zıkr*hez tartoznak, de az előadás mára már elvesztette vallási tartalmát, a dallamokhoz bármilyen szöveg társulhat. A táncokat férfiak és nők együtt járók, és egy nem táncoló nő vagy férfi éneklé a dallamokat. A *kustdepti* folyamat egy szabad előadású *divana* dallammal kezdődik, majd a *bir depim, iki depim, üç depim* (egy lépés, két lépés, három lépés) nevű táncok következnek. Ez utóbbiak száma és lépései területenként változnak. A régi vallási *zıkr*-ből megmaradt a táncok közben Isten nevének sajátos, hörgő-kiáltó hangon való emlegetése is (*bu-hu, Alla*). Ne felejtjük ugyanis el, hogy a *zıkr* szó eredetileg említést, emlegetést jelent!

A BAHSIK

A vallási dalokon kívül is énekelnek a férfiak, de nem mindenki, csak egyes kiválasztottak.

Ezek a türkmén a *bahsik* „bárdok”, költők, énekesek és zenészek egy személyben. A bahsi szó a kazakoknál, kirgizeknél, ujuguroknál sámánt, látó embert, javasembert is jelent. Noha a jelenlegi türkmén bahsiknak nincs sámán identitásuk, sok hagyományuk megegyezik a sámánok hagyományaival, például előadásukat *ıol*-nak (út) nevezik, ami összhangban van a sámánok utazásával. Régen a bahsik a *zıkr* ceremóniákban is részt vettek, egy ideig be is tiltották működésüket.

Türkmenisztán kapcsán a magyar Vámbéry Ármínról feltétlenül meg kell emlékeznünk, aki 1861 és 1864 között bejárta Közép-Ázsia sivatagjait. A türkmének a magyarokat elsősorban az ő nevével kapcsolják össze. A *magyar* vagy *madzsar* szót azonban nem ismerik, csak az oroszból származó *venger*-t, és ellentétben sok más török (és nem török) néppel, nem is tartanak minket talvolta szakadt rokonoknak.

Kustdepti tánc

Vámbéry a *Vándorlásaim s élményeim Per-siában* című (Pest, 1867.) könyvében így ír a bahsik beavatásáról: „Egy nap a költő felült a lovára, és hirtelen mély álomba merült. Álmában magát látta Mekkában, Mohammed prófétával és a négy fő kalifával. A szent ember hozzálépett, könnyedén a fejére ütött és megáldotta. Magtunkuli felebredt, és ettől kezdve olyan nagy költővé vált, hogy művészeténél csak a Korán írása volt nagyobb.”

Természetesen a valóságban hosszú mester-tanítvány kapcsolat során tanulnak, melynek végén a mester (*halıpha*) rituális áldását (*pata*) adja – enélkül a tanítvány nem léphet be a bahsik közösségébe.

A bahsik repertoárja a rövidebb, önálló dalokon kívül desztánokból, azaz dalbetétekkkel színesített hosszú, epikus költeményekből áll. Ezek között van régebbi (például Oguzname, Dede Korkut könyve), de a XVIII. századból származó újabb is. A népi költemények között is soknak a szerzője anonim, de éneklék a perzsa és török irodalom klasszikusainak költeményeit is.

Az epikus költemények előadása közben a bahsi hosszú nyakú kéthúros lanton (*dutar*) kíséri magát, és az előadáshoz rendszerint egy gidzsakos (térdhegedűs) is csatlakozik. A zenekarban lehetőség szerint egy másik dutaros is szerepel. Ő is fontos szerepet játszik, mert a bahsi általában csak az elő-, illetve közjátékokat játssza teljes intenzitással, éneklés közben hangszerét pihenteti vagy csak néhány hangot játszik rajta.

A bahsi előadásnak három tétele van. Mivel a játék folyamán a hangszereket időről-időre negyed- vagy félhanggal felfelé hangolják, minden tétel körülbelül egy tercel magasabban hangzik fel, mint az előző. Az első tétel dallamai kis hangterjedelműek, és minden soruk az alaphangon ér véget. A középső tétel dallamai már egy oktávot járhatnak be, és a dallamsorok között három-négy hangnyi magasságkülönbség van. Végül az utolsó tétel dallamai oktáv magasságban vagy még magasabban kezdődnek, és csak a dallam végén ereszkednek alá.

A bahsik dallamai hét-, nyolc- vagy tizenegyszótagosak, és a dallamszerkezet csak ritkán harmonizál a szöveg szerkezetével. Jellemző az előadás változó, szabálytalan ritmusa, ez a türkmén bahsi-előadás egyik jellegzetessége, és tipikus a nem zenei hangok bőséges alkalmazása is. Egyes területeken (például Ahal megye) gyakoribb a bahsik jelenléte, máshol kevésbé. Fontos azonban, hogy a különböző területek énekmondói egymástól tanulnak; ha nekik tetsző dallamot hallanak, beépítik repertoárjukba, feltéve, hogy közönségük is elfogadja azt.

A bahsi repertoárban, különösen a harmadik tételben, e dallamok között lehet találni olyanokat, melyek sok hasonlóságot mutatnak egyes török népek, sőt a magyarok ereszkedő dallamaival. Minderről a második részben olvashatunk többet.

Sipos János
(folytatása következik)